

Tržište radne snage i sastav radničke klase^{1*}

[Prilog u Zborniku *Kroz tranziciju – prilozi teoriji privatizacije*. (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO. Priredili: Željko Popović i Zoran Gajić) str. 75-106.]

„Interesi sindikata ne mogu blokirati procese na tržištu rada.“
Borut Pahor, predsjednik vlade²

Tržište „rada“ u posljednje je vrijeme u središtu rasprava zvaničnih politika, akademskih ekonomskih znanja^{3*} i to u mnogim oblicima. U tim se ustanovama gotovo svi činioци zauzimaju za to da tržište radne snage postane što elastičnije, „fleksibilnije“ reklamirajući danski model „sigurne elastičnosti“⁴. „Elastičnost“ na tom govoru znači da će poslodavci lakše, brže i za kapital jeftinije otpuštati radnice i radnike, pa čak i to da će smanjivati radnička prava, npr. visinu otpremnina, doprinosa i sl. S druge strane, empirijske studije pokazuju da ne postoji jedinstveno tržište radne snage (Kramberger, 2007): tržište rada, tvrde, segmentirano je i njegovu strukturu nije moguće izvesti iz jednostavnog mehanizma ponude i potražnje⁵. U takvoj situaciji, kada je izraz „tržište rada“ propagandna krilatica, njegov konceptualni status nije uvjerljiv, tako da je korisno postaviti radikalno pitanje⁶: da li tržište radne snage uopće postoji? Ukoliko postoji, kakav je način njegovog postojanja?

Šta je tržište radne snage?

¹ * Ovaj članak je objavljen u časopisu *Teorija in praksa* let. 48, 1/2011., Fakulteta za društvene vede Univerze v Ljubljani. (Fakultet društvenih nauka univerziteta iz Ljubljane).

² Tako je izjavu predsjednika vlade rezimirao *Dnevnik* [*Dnevnik* je, pored *Dela*, vodeći slovenački dnevni list. (prim. prev.)]. Novinar je naveo također i izvorni tekst: „Vlada ispunjava obećanje poslodavcima da će krenuti sa promjenama na tržištu rada. Ne radi se o tome da će tvrdokorno ispunjavati obećanje nasuprot nekih interesa sindikata, već o tome da ti interesi ne mogu biti ultimativni, ne mogu blokirati procese na tržištu rada.“ (Dernovšek, 2010).

³ * Slovenačku riječ „veda“ preveo sam sa „znanje“, dok će se „znanost“ prevoditi sa „nauka“. (prim. prev.)

⁴ Vrlo je vjerovatno da je „danski model“ samo ideološka fraza. Mihel Huson (Husson, 2008: 88) upozorava na to da su u Danskoj nezaposlenost smanjili prvenstveno povoljnim prijevremenim penzionisanjima i sličnim mjerama. U Njemačkoj opsežne državne reforme nisu uzrokovale ništa većom dinamikom na tržištu radne snage, već samo još dramatičniju prekarizaciju radnih odnosa. Intuitivno bismo olako mogli očekivati da će veća elastičnost na tržištu uzrokovati većom ili makar bržom fluktuacijom radnica i radnika (Amamble, 2008). Ipak, istraživanja ne potvrđuju tu intuiciju: tako se, recimo, zapošljavanje prilagođava potrebama za zapošljavanjem koje ima kapital približno jednako brzo u Francuskoj, Italiji i u Holandiji, iako te države vrlo različito uređuju tržište radne snage.

⁵ To pokazuju također i istorijske studije (Thomson, 1963; Mendels, 1972; Reddy, 1984). Regulacionistička ekonomska teorija u tim istorijskim konstatacijama vidi potvrdu svojih epistemickih tvrdnji (Verley, 2002).

⁶ Kako to preporučuje i prakticira Imanuel Valerštajn (Wallerstein, 2001).

Ako bismo oslobodili tržište radne snage, tvrde pristalice fleksibilnosti, svakako bismo brže izišli iz krize, s obzirom da oni očekuju da bismo sa elastičnim tržištem radne snage povećali zaposlenost, a time i produkciju i konzumaciju. Povrh toga, kažu da bismo tako sačuvali i konkurentnost lokalne privrede. Prećutna pretpostavka ovih mnjenja jeste da su za krizu i „nekonkurentnost“ krive tekovine radničkih borbi i socijalnih revolucija u 19. i 20. vijeku. Argumentacija, dakako, ne stoji, mada bi konačni zaključak i mogao biti ispravan. Nije tačno da bi elastičnost tržišta radne snage sama po sebi povećala zaposlenost, kao što nije tačno ni to da bi očuvala kupovnu moć stanovništva. Tačno je, pak, to da bi se time mogla povećati „konkurentnost“. Ukoliko bismo, naime, tekovine socijalnih borbi i revolucija ukinuli samo u jednoj državi, a u drugima ih očuvali, tada bi se „konkurentnost“ te države zaista povećala. Ali, pošto sve države ukidaju radničke tekovine, tim mjerama nijedna država ne zadobija prednost. U tom položaju bi upravo ona država koja ne bi sudjelovala u protivradničkom takmičenju mogla povećati svoju konkurentnost ako bi samo znala iskoristiti prednosti koje bi pridobila smanjenjem konflikata i nejednakosti, te očuvanjem kohezije.

Argument liberalnih ekonomista i političara tako je ideološki: činjenično je pogrešan, a posljedice uzrokuje na drugom mjestu od onoga za koje to tvrdi. Mjere koje taj govor opravdava ne djeluju na način na koji njihovi zagovornici tvrde: ne povećavaju zaposlenost, kupovnu moć itd.; već naprotiv, podrivaju moć radništva (prekarnim zaposlenjima, desindikalizacijom; prijenosom rizika sa vlasnika kapitala na radništvo; smanjenjem posredne i neposredne najamnine i radničkih prava, zastrašivanjem i discipliniranjem i sl.) i čuvaju vladavinu kapitalističke klase. Mjerama u korist kapitala, države pokušavaju privući kapitalne investicije u onaj dio svjetskog društva koji je pod njihovom nadležnošću. Državna regulacija proizvodnih i drugih društvenih odnosa nastoji da poveća obrtnost kapitala. Države nastoje da jedna drugu preteknu u dobiti koju kapital obećava ukoliko bi bio investiran na područje njihovih nadležnosti.

Pri tome se otvaraju bar dva teorijska problema:

1. Ukoliko se kapital prilikom akumulacije sve više oslanja na državne mjere i pravne odredbe, onda dobit koju kapital donosi gubi prirodu „preduzetničke dobiti“, profita – i sve više proizlazi iz pravno osiguranog monopolističkog ili kvazimonopolističkog položaja. Moramo li onda, skupa sa Verčeloneom [Vercellone] reći kako profit postaje rentom, i kako je zakon vrijednosti u krizi? (Vercellone, 2002. i 2006) To bi značilo također i to da je kapitalistički način u istorijskoj krizi i da se možda približava svojem kraju.

2. Ukoliko je, sa stajališta kapitala, njegova unosnost sve više ovisna o društvenim odnosima, i to ne jedino od pravnog uređenja neposrednog radnog odnosa, nego takođe i šire

– od društvene „kohezije“ i općeg „kulturnog kapitala“ – da li tada proizvodni odnosi i, šire, društveni odnosi⁷, postaju proizvodne snage? Da li je, dakle, došao kraj istorijskom dobu u kojem su istorijske procese proganjale suprotnosti i protivrječja između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa?

Rječju, da li je došlo do istorijskog kraja kapitalizma i da li je time također došao i kraj istorijskih uslova mogućnosti istorijskog materijalizma?

Pokušat ćemo pokazati da se ne radi niti o prvom niti o drugom. Jeste da su se promijenili odnosi u klasnoj borbi, jeste da je došlo do značajnih istorijskih preobrazbi u načinu proizvodnje – ali još uvijek nije došlo do promjene načina proizvodnje.

Nastojanje na konkurentnosti privrede koja djeluje pod okriljem pojedinačne države nije ništa novo. Konkurencija između lokalnih nadležnosti (Giraud, 2006) u međudržavnom sistemu svjetskog kapitalizma odvajkada je proganjala kapitalističku akumulaciju (Wallerstein, 2006). Pa čak ni intervencije na tržištu radne snage nisu ništa novo. Ono što jeste novo, to je način na koji država sada obezbjeđuje konkurentnost svojeg područja: nekoć je individualnom kapitalu koji su djelovali na njenoj teritoriji pokušavala obezbijediti što bolje odnose, a onda posebno ove osigurati od konkurencije drugih individualnih kapitala čija je baza bila u drugim državama. Sada pokušava izići u susret kapitalu uopće, a konkurencija između individualnih kapitala zanima ju samo toliko koliko će, zbog nje, individualni kapitali pohrliti da iskoriste povoljne uslove koje im nudi.

Nov je, također, i način na koji država sada uređuje i svoj odnos prema radničkim klasama. Nekada su radnice i radnici bili državljanke i državljani i podupirali su stranke koje su ih zastupale u političkim aparatima države. Država je bila polje u kojem su se, u političko-ideološkom obliku, odvijale klasne borbe. U vrijeme države blagostanja⁸, državne su intervencije bile rezultat političkih borbi i snažile su položaj radništva i, na općem nivou,

⁷ Taj položaj Marks [Marx] anticipira u rukopisima iz 1857–1858. (Marx, 1985): individualni kapitalisti pribavljaju si konkurencijsku prednost na taj način što tehničkim poboljšanjima povećavaju produktivnost rada; a pošto se tako ponašaju svi individualni kapitali, opći rezultat je automatizacija radnog procesa sa malim udjelom živoga rada; u tom položaju kapital može iskoristiti jedino još društvenu *Gliding* i *general intellect* – ili, kako bi to danas rekli, društvenu koheziju i opću naučnu i tehnološku sposobnost, što će reći, već socijalizirane društvene oblasti. Iz toga Marks zaključuje da samostalni razvoj kapitalizma stvara materijalne uslove za njegovo ukidanje: „Proizvodne snage i društveni odnosi – obje strane podruštvljenog pojedinca – kapitalu se prikazuju samo kao sredstvo i za njega jesu samo sredstvo da bi ovaj proizvodio sa svoje bornirane osnove. U stvari, to su materijalni uslovi da se ova dignu u zrak.“ (Marx, 1985: 506) Antonio Negri je u tom Marksovom „podruštvljenom pojedincu“ vrlo optimistično vidjeo „društvenog pojedinca komunističke revolucije“ (Negri, 1984: 252 i dalje).

⁸ O istorijskim socijalizmima ovdje pojednostavljeno raspravljamo kao o perifernim industrijskim državama blagostanja (cf. Močnik, 2006).

osiguravali punu zaposlenost i netržišno obavljanje javnih usluga. U državi blagostanja lokalna je jurisdikcija osiguravala klasni kompromis unutar nacionalnih okvira⁹.

Sada država više nije aparat koji bi organizirao političko-ideološke oblike klasnih borbi. Postala je aparat u službi transnacionalnog kapitala – lokalna jurisdikcija kapitala¹⁰. Njeno stanovništvo, koje proizvodi bogatstvo, nije više državno tijelo, nego je ponuda „društvenog kapitala“ na lokalnom *tržištu radne snage*. Tržište radne snage je institucionalna konstrukcija klasne borbe kapitalističke klase¹¹, prilikom čijeg se koordiniranja sada usklađuju i saraduju nosioci interesa individualnih kapitala, zastupnici transnacionalnog „ukupnog kapitala“ (zvaničnici Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije, Evropske unije, NATO pakta itd.) i političke klase lokalnih jurisdikcija. Država je sada aparat kojim nosioci i zastupnici kapitala formiraju i reguliraju radni snagu, te nadziru i discipliniraju stanovništvo na području njene lokalne nadležnosti¹²: 12 fleksibilizacija najamnog odnosa samo je još jedan način kojim kapital zatire radništvo i to na taj način što na njega prebacuje rizike u strategijama individualnih kapitala (Cohen, 2006), pa čak i opće društvene troškove koji nastaju nazadnom tržišnom socijalizacijom individualnih produkcijskih procesa.

Fleksibilizacija tržišta radne snage tako nije nikakav neutralan ili opće koristan odgovor na krizu, nego je to strategija kojom se kapital pokušava spasti iz svoje krize.

Kriza je, dakle, kriza kapitalističkog sistema.

⁹ Prema nekim analizama socijalne države zapravo i nisu osiguravale klasni kompromis, nego su radničkoj klasi omogućavale uspješnu klasnu borbu (Armstrong, Glyn, Harrison, 1991).

¹⁰ Tek se u naše vrijeme obistinjuju tvrdnje iz Komunističkog manifesta: „Moderna državna vlast je samo odbor koji upravlja zajedničkim poslovima cjelokupne buržoaske klase.“ (Marx i Engels, 1979: 591). Marks i Engels su mislili na buržoasku klasu u nacionalnoj državi. Sa neoliberalnom globalizacijom uobličila se svjetska kapitalistička klasa; države služe – ili preciznije – međudržavni sistem služi upravo toj svjetskoj vladajućoj klasi.

¹¹ „[...] organizaciju proletera u klasu, a time i u političku stranku, iz časa u čas iznova razbija konkurencija između samih radnika.“ (Marx i Engels, 1979: 599.)

¹² Promjene u djelovanju i organizaciji država posljedice su klasnih borbi. Kao što je država blagostanja bila postignuće radničkih borbi u središtu centru svjetskog sistema i socijalističkih revolucija na njegovom rubu, tako su savremene neoliberalne države i njihove protivradničke politike posljedice klasne borbe transnacionalnog kapitala i njegovih političkih aparata – državā nekadašnjeg „evroatlantskog“ centra, Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije: „Strukturalno prilagođavanje jedan je od glavnih savremenih oblika privrednog nasilja, kojima države centra pritiskaju države sa ruba [...] Ostvarenje programa strukturalnog prilagođavanja u brojnim dužničkim državama dovodi do 'internacionalizacije' njihove makroekonomske politike i njihovog neposrednog podređivanja Međunarodnom monetarnom fondu i Svjetskoj banci. Ove ustanove, opet, djeluju u prilog jakih finansijskih i političkih interesa (pariskog i londonskog kluba, grupe G7, uskog kruga glavnih transnacionaliki). Taj novi oblik privrednog i političkog gospodarenje – neka vrsta tržišnog neokolonijalizma – zatire narode i vlade bezličnom interakcijom (i smišljenim manipuliranjem) snagama na tržištu. Međunarodna birokratija, sa sjedištem u Vašingtonu, brine se za izvršenje globalnog privrednog projekta koji određuje egzistencijalna sredstva za više od 80% svjetskog stanovništva.“ (Toussaint, 2004: 332) – zanimljivo je da vlada, čijeg smo premijera riječi uzeli za moto, još uvijek ispunjava program Svjetske banke iz prve polovine devedesetih godina.

Kakva kriza kapitalizma?

Još prije nego što je kriza postala svakodnevna fraza, analitičari su se slagali da je kapitalizam u krizi, ali su tu krizu objašnjavali na različite načine. Robert Brenner [Brenner] je mislio da doživljavamo karakterističnu „marksovsku“ krizu u kojoj se prepliću i uzajamno podstiču padanje profitnosti kapitala, snižavanje najamnina, pad potrošnje i hiperprodukcija (Brenner, 2006). Imanuel Valerštajn je tvrdio da je otpočela konačna kriza svjetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 2006). Andre Gunder Frank [Frank] dokazivao je da se samo okončava dvjestogodišnja kriza azijske ekonomije i da ujedno time ističe toliko mistificirani „uspon Zapada“ (Frank, 1998). Pjer-Noel Giro [Giraud] tvrdio je da nestaje samo ono što je bila izuzetna posebnost 20. vijeka: dok su se u 20. vijeku unutarnje razlike u bogatim državama uspješno smanjivale, razlike između svjetskih regija drastično su se povećale. Giro očekuje da će u budućnosti područja sa niskim najaminama i velikom tehnološkom sposobnošću (takozvane države BRIK: Brazil, Rusija, Indija i Kina; a također i šire: jugoistočna Azija, istočna i srednja Evropa) sve više dostizati sadašnje bogate države, dok će se istovremeno unutarnje razlike u bogatim državama opet početi nezadrživo povećavati.

Đovani Arigi postavio je čak dvije teorije. U prvoj (Arrighi, 2009 [1994]) pošao je od Valerštajnovе teorije, prema kojoj se kapitalistički sistem ljuđa u ciklusima u kojima se materijalna ekspanzija smjenjuje sa finansijskom. U svakom ciklusu hegemoniju preuzima ona svjetska sila koja je u stanju povezati državu i kapital. Ciklusom, koji se sada završava, upravljale su SAD. SAD još uvijek preovlađuju politički i vojno, dok se kapital premjestio u istočnu Aziju. Ako bi se država i kapital, iako više nisu u istoj državi, opet povezali, ubrzo bi se začeo novi kapitalistički ciklus. Ukoliko do toga ne bi došlo, kapitalizmu bi došao kraj: novi sistem bit će ili imperija bez tržišta, ili tržište bez imperija. Prema drugoj Arigijevoj teoriji (Arrighi, 2007) Kina će uskoro postati novi svjetski hegemon i time će se okončati kapitalistički sistem beskonačne akumulacije: svijet će se, piše Arigi, uravnotežiti u stagnantnoj privredi u kojoj će prevladati model sitne robne proizvodnje.¹³

Odgovor kapitala na krizu

¹³ 13 I Minki Li [Minqi Li] također misli da kapitalizam neće podnijeti integraciju Kine, i da se njenim usponom otvaraju realne mogućnosti za svjetski socijalizam (Li, 2008). Prema analizama Samira Amina, Kina će u budućnosti morati očuvati makar jednu od tekovina socijalističke revolucije – slobodan pristup do zemlje za svakoga. Ukoliko bi dopustili kapitalističko razvlašćenje sitnog seljaštva, prouzročili bi glad i nekontrolirani egzodus seoskog stanovništva u gradove (Amin, 2005).

Kriza je kriza kapitalističkog načina *proizvodnje* – kapitalistička klasa na ovu odgovara na ravni *cirkulacije*. Najvidljiviji proces na toj ravni je „finansijalizacija“, a to će reći: bijeg kapitala u finansijske špekulacije i smanjenje investicija u proizvodnju (Arrighi, 2009; Husson, 2008: 18–20; Millet i Toussaint, 2010: 29 i dalje). Manje vidljiv (ili možda: prikriveniji) je odziv kapitala neposredno na ravni robne razmjene: smanjenje realnih najamnina¹⁴ i fleksibilizacija tržišta radne snage. Relativno je lako pokazati da je, za ono što je na ravni cirkulacije snižavanje realne cijene radne snage, na ravni proizvodnje povećanje stepena eksploatacije.¹⁵ Nije neposredno vidljivo kako se fleksibilizacija tržišta radne snage, što je državna intervencija na ravni razmjene tj. cirkulacije, upisuje na proizvodnu ravan. Nosioци i predstavnici kapitala naglašavaju da im fleksibilizacija tržišta radne snage omogućava da lakše i brže smanje ili povećaju proizvodnju – to će reći: da lakše prilagođavaju proizvodnju kolebanjima u cirkulaciji. Fleksibilizacija tržišta radne snage se u „naviknutoj svijesti samih proizvodnih agenata“¹⁶ prikazuje tek kao promjena u uslovima kupovine i prodaje jedne od roba – „proizvodnog faktora“ radne snage. Već na toj *ideološkoj* ravni jasno je da promjena prebacuje na onog koji nudi radnu snagu težište rizika i iracionalnosti koje prouzrokuje robna proizvodnja; da podstiče konkurenciju između onih koji nude radnu snagu, a to znači da razbija radničku solidarnost; da u proces rada unosi vanradnu prisilu. Ipak, iz ideoloških „preobraženih oblika“ (Marx, 1973: 42; Mamardašvili, s.d.) u kojima se strategija kapitalističke klase prikazuje u sferi cirkulacije, nije jasno kako ta strategija djeluje u sferi proizvodnje, to jest, u neposrednoj klasnoj borbi.

Nesimetričnost u klasnoj borbi

Teorijski je važno sljedeće: razmišljanja i ponašanja koja se zatvaraju u horizont preobraženih oblika cirkulacijskih fenomena, mogu poslužiti nosiocima i predstavnicima kapitala da pravilno koordiniraju svoje strategije. Takvo ideološko mišljenje i djelovanje primjereno rukovodi *svjesnim strategijama* individualnih kapitala. Istovremeno se pojedinačna ponašanja koja proizlaze iz takvog ideološkog mišljenja, automatski, nesvjesno povezuju u opću strategiju kapitalističke klase *u cijelosti*¹⁷. Individualni kapitalisti se, dakle, spajaju u

¹⁴ Udio najamnina u bruto nacionalnom proizvodu u EU i u SAD opada još od sredine osamdesetih godina (Husson, 2008).

¹⁵ Pri tome se opet obrće tendencija iz vremena industrijske države blagostanja: tada su se sa povećanjem produktivnosti rada povećavale i najamnine – sada povećanje produktivnosti samo umanjuje potrebno radno vrijeme i povećava vrijeme u kojem se proizvodi višak vrijednosti.

¹⁶ Marx, 1973: 32.

¹⁷ Marks u *Kapitalu* opisuje klasnu kompoziciju kapitalističke klase kao oblikovanje opće profitne stope. Oblikovanje opće profitne stope komentariše ovako: „Ovdje, dakle, imamo matematički egzaktan dokaz toga zašto kapitalisti, koji su u međusobnoj konkurenciji još tako neiskreni prijatelji, pravi slobodnozidarski savez protiv čitave radničke klase.“ (Marx, 1973: 224).

kapitalističku klasu već samim tim što se automatski rukovode svojom individualnom korišću, a to će reći time što pokušavaju ostvariti što veći profit¹⁸. S druge strane, samo na temelju tih ideoloških pojmova (tržište radne snage, njegova krutost ili elastičnost, najamnina, profit) nije moguće utemeljiti ni analizu kapitalističkog iskorištavanja u proizvodnji, niti klasnu strategiju i eksploatacane klase. Ideološki „lažni izgled“ (Marx, 1973: 33) može biti osnovom za smišljenu koordinaciju *pojedinčnih* kapitalista; iz konkurentskog ponašanja nosilaca *individualnih* kapitala automatski izniče također i klasna strategija kapitalističke klase *u cijelosti*. Lažni izgled „preobraženih oblika“ (najamnina, cijena, renta, profit, kamate) reproduciraju postojeće kapitalističke proizvodne odnose – čuvaju i obnavljaju glavni oblik klasne borbe kapitalističke klase, a to je kapitalističko iskorištavanje u proizvodnji; time istovremeno sastavljaju kapitalističku klasu i održavaju ju na položaju vladajuće klase.

¹⁸ Liberalna krilatica „pojedinčni grijesi – javne koristi“ (parafrazirano prema satiričnoj poemi Bernarda de Mandevila [Bernard de Mandeville] *Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*, 1714; odlomci na slovenačkom: *Basen o čebelah ali Zasebne pregrehe, javne koristi*, izbor, Mandeville, 1993), dakle, samo kapitalistima pomaže da se povežu u vladajuću klasu.

Razvijeni „robni fetišizam“¹⁹, tj. ideologija „preobraženog oblika“ je, dakle, *vladajuća ideologija* u kapitalističkim društvenim formacijama: reproducira kapitalistički proizvodni odnos i time reproducira i klasni sastav kapitalističke klase. Time što se individualni kapitali takmiče u sticanju viška dobiti, oni istovremeno smanjuju i udio živog rada u sastavu kapitala, ali time i podrivaju temelj kapitalističkog iskorištavanja. Individualni kapitali postižu ekstra profit tako što povećavaju produktivnost rada boljom organizacijom radnog procesa ili poboljšanjem tehnologije. U oba slučaja se u ukupnom kapitalu smanjuje udio živog rada koji je jedini izvor viška vrijednosti, a time ujedno i njezinog preobraženog oblika – profita. Ono što kratkoročno pogoduje individualnom kapitalu, dugoročno šteti kapitalu u cjelosti²⁰.

¹⁹ U prvom tomu *Kapitala* Marks formulira specifičnu ideologiju *robni* načina proizvodnje izrazima koji su se prečesto interpretirali u humanističkom i reprezentacionističkom maniru (npr. Goldmann, 1962). (Za kritiku reprezentacionističkih shvatanja ideologije, vidi: Breznik, 2009a: 9 i dalje; Breznik, 2009b.) Preciznije čitanje pokazuje da i u tim odlomcima Marks govori o „oblicima“, o odnosima između oblika i o „promjeni, [...] društvenom procesu“ (Marx, 1961: 97/srp.: 83–84). Time je u tekstu prvog toma otvoren put za konceptualizaciju u trećem tomu *Kapitala*. U trećem tomu, koji obrađuje kapitalističku robnu proizvodnju i cirkulaciju, to jest, robnu proizvodnju u njenom istorijski razvijenom i konkretnom obliku, problematika je ukratko sljedeća: 1. pojedinačni proizvodni procesi pod komandom individualnih kapitala, socijaliziraju se tek na tržištu i to posredstvom svojih proizvoda (roba), dakle ne u proizvodnji, nego tek u akumulaciji; 2. logika cirkulacije je heterogena u odnosu na logiku proizvodnje: u proizvodnji jednake količine društveno potrebnog apstraktnog rada proizvode jednake količine vrijednosti; u cirkulaciji jednaki udjeli uloženog kapitala (tendencijski) donose jednake udjele u profitu; 3. sfere povezuje to što se elementi proizvodne sfere prikazuju u sferi cirkulacije u svojim „preobraženim oblicima“ (*verwandelte Formen*), u kojima ih razumiju čak i neposredno upleteni agensi; odnos između proizvodnih oblika i cirkulacijskih preobraženih oblika nije biunivokan: vrijednost se prikazuje kao cijena, vrijednost radne snage kao najamnina, a višak vrijednosti kao profit i kao kamata. – Ključni odlomak u poglavlju o fetišizmu robe zato je sljedeći: „Upotrebnih predmeti postaju robe uopšte samo zato što su *proizvodi privatnih radova koji se vrše nezavisno jedni od drugih*. Kompleks tih privatnih radova sačinjava ukupni društveni rad. Pošto proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmjenjivanjem proizvoda svog rada, to se i specifična društvena obeležja njihovih privatnih radova pokazuju tek u okviru te razmene. Ili, privatni radovi potvrđuju se kao članovi ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova prikazuju kao ono što *jesu*, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv kao, *predmetni odnosi* među licima, a društveni odnosi među stvarima.“ (Marx, 1961: 85/srp.: 75 – naglasio R. M.) Društvenost međuljudskih odnosa zadobija „fetišistički“ ili „popredmećeni“ ideološki „izgled“ ili „preoblikovani“ ideološki „oblik“ zato što se pojedinačni privatni radovi podruštvljavaju, socijaliziraju tek retroaktivno na tržištu, što znači u cirkulaciji – u sferi u kojoj cirkuliraju robe, a to će reći „stvari“ (danas bi dodali: i one usluge koje djeluju kao robe). Individualni proizvođači ne stupaju u društvene odnose neposredno, pošto su njihovi procesi rada privatni „izdvojeni“ iz društva, nego tek posredno na tržištu a preko roba, tj. preko „stvari“: „Ovde je stvar samo u tome da određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantazmagoričan oblik odnosa među stvarima.“ (Marx, 1961: 85/srp.: 75) „To su oblici mišljenja kakvi važe u društvu, dakle objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje *ovog istorijski određenog* društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje.“ (Marx, 1961: 89 – naglasio R. M./srp.: 78.) U prvom tomu *Kapitala*, Marks analizira robnu proizvodnju samo u njenom elementarnom, apstraktnom i uopćenom obliku (u obliku koji „još nije“ vladajući oblik proizvodnje): „Pošto je *robni oblik* najopštiji i najnerazvijeniji oblik buržoaske proizvodnje, zbog čega se rano i javlja, iako ne na isti vladajući, dakle karakteristični način kao danas, izgleda da je njegov fetiški karakter još relativno lako prozeti. Kod konkretnijih oblika gubi se čak i taj izgled jednostavnosti.“ (Marx, 1961: 96. – naglasio R. M./srp.: 83) U trećem tomu Marks se poduzeo analize „proces[a] kapitalističke proizvodnje“ kao „jedinstv[a] procesa proizvodnje i procesa cirkulacije“ (Marx, 1973: 31).

²⁰ „Povećanje organskog sastava kapitala zaista može, za kratko vrijeme, donijeti ekstra profit *individualnim* kapitalistima koji 'pretiču' svoje takmace; ali, u konačnom, to ipak donosi veće poteškoće u stvaranju viška vrijednosti za *cjelokupan* društveni kapital.“ (Basso, 2003: 55.)

Odgovor kapitalističke klase u tom je slučaju „smanjenje troškova rada“, a to znači smanjenje troškova otpuštanja i zaposlenja, smanjenje „posredne/indirektne najamnine“ (socijalnih primanja) – ukratko: povećanje stepena iskorištavanja. I upravo to se dešava sada²¹.

Mehanizmi „preobraženih oblika“ opet ne povezuju samo individualne kapitaliste u kapitalističku klasu, nego ujedno onemogućavaju iskorištenima da primijete iskorištavanje i da se *prepoznaju kao klasa i sastave/udruže u klasu*. Za to da se pojedinačni kapitalisti udruže u klasu dovoljno je da svaki od njih pokušava doći do ekstra profita; a da bi radnice i radnici počeli da nastupaju kao klasa, moraju prestati misliti u pojmovima najamnine, cijene i profita. Da bi se radnice i radnici okupili kao klasa, moraju se osloboditi mišljenja u okvirima oblika u kojima se kapitalistički proces *neposredno* prikazuje u sferi *cirkulacije*.

Ako bi se pojedinci na tržištu radne snage ponašali u skladu sa samoniklom „racionalnošću“ tržišnih odnosa, njihova bi „racionalna“ strategija bila u suprotnosti sa svakom mogućom klasnom strategijom radničke klase. Ako bi se pojedinci upravljali samo prema specifičnoj tržišnoj racionalnosti, zaoštravali bi međusobnu konkurenciju i jedan bi drugoga pokušali podriti u borbi za zaposlenje. Samoniklu racionalnost osoba/subjekata na tržištu radne snage određuje vladajuća ideologija, a to će reći – ideološki mehanizmi „preobraženih oblika“ koji su neposredna praktična svijest agenasa u cirkulacijskim robnim procesima. Pošto vladajuća ideologija osigurava reprodukciju proizvodnih odnosa (Althusser, 2000), ona je nužno istovremeno i ideologija gospodarenja i samopodređivanja. Dokle god pojedinačni ponuđači radne snage ostaju u okovima tržišne ideologije, oni su neposredno i praktično zarobljeni unutar vladajuće ideologije, u automatizam djelovanja „preobraženih oblika“²², u logiku beskonačne akumulacije kapitala i tako, dakle, kolaboriraju u klasnoj borbi kapitalističke klase, a da nisu u stanju zamisliti mogućnost alternativnog djelovanja. Ipak, napravili bismo grešku *petitio principii*, ako bismo mislili da se radnica i radnik nužno i

²¹ „U razvijenim kapitalističkim državama produktivna snaga društvenog rada još uvijek raste, ali se zato radni dan nimalo ne skraćuje.“ (Basso, 2003: 54.)

²² Ideologija robnih načina proizvodnje je „robni fetišizam“ (kako ju Marks naziva u prvom tomu *Kapitala*); vladajuća ideologija formacija koje određuje kapitalistički način proizvodnje su mehanizmi „preobraženih oblika“ (Marks upotrebljava taj izraz kroz čitav *Kapital*, a pojavljuje se već i u *Teorijama o višku vrijednosti*). Ipak, ta ideologija koja se prikazuje kao „ekonomska racionalnost“ ne može djelovati bez dopune – bez dodatka u vidu *pravne ideologije*. Kako piše Altiser [Althusser], pravo uređuje proizvodne odnose tako što od njih apstrahira (Althusser, 1995: 200–203). Pravna apstrakcija otrže „polje ekonomske racionalnosti“ od procesa proizvodnje (od procesa eksploatacije) i ograničava ga na sferu cirkulacije (sferu ekvivalentne razmjene) – gdje sami od sebe djeluju „preobraženi oblici“ (i gdje se višak vrijednosti prikazuje u preobraženim oblicima profita, rente, kamate; vrijednost radne snage kao najamnina; vrijednost proizvoda u preobraženom obliku cijene).

automatski prepoznaju samo kao tržišni agensi i da ih je zaista moguće reducirati na „racionalne agense“ tržišne logike, na *homo oeconomicuse* iz ideologije racionalnog izbora.

Potčinjavanje u proizvodnji

Liberalni ekonomisti i drugi ideolozi ekonomske racionalnosti zaista misle da radnica i radnik kao tržišni agensi nemaju drugoga izbora doli da svoju radnu snagu prodaju kapitalu i tako se podrijeđe kapitalističkoj proizvodnji vrijednosti. O tome možemo dvojiti, ali recimo da je to stvarno tako. Ipak, čak i pod tom pretpostavkom, zaključivanje na temelju logike *cirkulacije* ne može nam objasniti zašto se radnica i radnik podređuju kapitalu u *proizvodnji*. Čak i ako bi se radnica i radnik zaista ponašali kako im to govori/suflira ideološki konstrukt *homo oeconomicus* – kojim po volji njegovog tvorca, buržoaskog ekonomiste, rukuje isključivo cirkulacijska logika – oni bi mogli u samom proizvodnom procesu shvatiti da je podređivanje kapitalu suvišno, pošto su radnice i radnici sami u stanju proizvoditi. Preciznije: zbog toga što je proizvodnja kolektivni čin, radnice i radnici u proizvodnom procesu brzo bi shvatili da je proizvođenje stvar *radnih kolektiva* a ne automatski učinak *individualnog* podređivanja radnika i radnice kapitalu. To bi radništvo moglo shvatiti utoliko brže na istorijskim počecima kapitalizma, kada se rad još samo formalno podređivao kapitalu²³. Ta spoznaja i u savremenom kapitalizmu također ne mora biti tako teška, jer neposredni proizvođači u brojnim „kognitivnim“ djelatnostima posjeduju intelektualna i materijalna sredstva za proizvodnju i time su načelno sposobni proizvoditi a da se ne podređuju kapitalu. Sama tržišna logika niti sami mehanizmi cirkulacije sami po sebi nisu dovoljni da osiguraju stvarno podređivanje radnica i radnika kapitalu u proizvodnom procesu. Ali, isto tako, ni sama činjenica da radna snaga u proizvodnom procesu djeluje kao egzistencijalni oblik kapitala, u stvarnosti nije ništa što bi radnicu i radnika u proizvodnji prisililo na podređenost kapitalu. Radna snaga je, naime, egzistencijalni oblik kapitala, trošak proizvodnje *samo sa stajališta nosilaca kapitala* i samo ukoliko je proizvodni proces *kapitalistički* proces proizvodnje viška vrijednosti. Isto tako, kapitalistički proces mora biti proizvodni proces, što znači – proces unutar kojeg radnice i radnici sarađuju i djeluju kao radni kolektiv. Ukratko, ni

²³ Marks razlikuje „formalnu podređenost rada kapitalu“ (kod koje proces rada ostaje isti kao i ranije kada ga kapitalista još nije bio podrijeđio sebi, a razlika je jedino u tome što kapitalista ubire višak vrijednosti) od „realne podređenosti rada kapitalu“ kada unutarnja logika procesa rada sama proizlazi iz podređenosti rada kapitalu: „[...] čini se da je komandovanje kapitala radu prvobitno tek *formalna* posljedica činjenice da radnik ne radi *za sebe* nego za kapitalistui zbog toga *pod* njegovim vođstvom. Sa kooperacijom mnogih *najamnih radnika* komanda kapitala razvila se u zahtjev procesa rada kao takvog – u istinski uslov proizvodnje. Kapitalističko komandovanje na području proizvodnje sada je postalo jednako neizbježno kao što je neizbježna i komanda generala na bojnopolju.“ (Marks, 1961: 377).

cirkulacijski mehanizmi niti sama kapitalistička priroda proizvodnog procesa ni samima sebi ne mogu objasniti zašto se radnice i radnici stvarno podređuju kapitalu. Potrebne su dodatne poluge da bi se radnice i radnici natjerali na podređeni položaj kapitalističkom procesu proizvodnje²⁴. Moramo objasniti baš te dodatne poluge, jer podređivanje radnice i radnika kapitalu ne možemo izvesti iz kapitalističke prirode procesa proizvodnje, već naprotiv, moramo kapitalističku prirodu procesa proizvodnje izvesti iz podređenosti radnice i radnika kapitalu i to unutar same proizvodnje.

Kapitalistički proizvodni odnos

Kapitalistički proizvodni odnos određuje *odvajanje* koje je strukturalni uslov mogućnosti kapitalističkog načina proizvodnje: odvajanje radne snage od sredstava za proizvodnju. Nositeljke i nosioci radne snage mogu se uključiti u proizvodni proces samo posredstvom tržišta na kojem prodaju svoju radnu snagu po cijeni (najamnini/nadnici) koju određuju historijski odnosi klasne borbe, dok kupac radne snage (kapitalista) potom u procesu proizvodnje *upotrebljava* upotrebnu vrijednost radne snage: upotrebna vrijednost radne snage upravo je u tome što je sposobna proizvesti više vrijednosti od toga koliko sama vrijedi.

Upotreba radne snage, to jest, iskorištavanje radnice i radnika, odnosno: kapitalistički proces proizvodnje organiziraju kapitalista ili njegov menadžer tehničkom organizacijom procesa rada. Sredstva za proizvodnju određuju na koji način radna snaga mora djelovati tokom procesa rada; isto tako, oni određuju kakvi moraju biti radnica i radnik da bi se uopće uključili u proces rada: šta moraju umjeti i znati, kakve moraju biti njihove sposobnosti za učenje, kakve tjelesne karakteristike, psihološke osobnosti, emocionalne crte... Kada kapital uključuje radnicu i radnika u proces proizvodnje, on ih i podređuje, ali ih istodobno i oblikuje i preoblikuje: „oblik“ kojeg kapital utisne radnici i radniku, teoretičari su italijanskog operaizma nazvali *tehničkim sastavom radne snage*²⁵. Ova je posljedica neposrednoga nasilja

²⁴ Do istog je zaključka, potpuno drugim putem, došao i Tomas Kutro [Thomas Coutrot]. Čak i ako pretpostavimo da tržišna racionalnost u potpunosti prevladava radnice i radnike, trebalo bi objasniti kako dolazi do prijelaza iz logike cirkulacije u logiku proizvodnje, jer ove su jedna drugoj suprotne (cirkulacija je individualistička, konkurentna, slobodna; proizvodnja je kolektivistička, kooperativna, podređena): „Velika je tajna kako objasniti preobrazbu olova egoistične racionalnosti – prema kojoj se, kako se pretpostavlja, isključivo upravljaju ekonomski agensi [u cirkulaciji] – u zlato povjerenja i saradnje [u proizvodnom odnosu].“ (Coutrot, 2002.)

²⁵ U šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. vijeka, brojni italijanski teoretičari otišli su u fabrike i počeli uzimati učešća u radničkim borbama neposredno na terenu. Teoriju su izgrađivali tako što su teoretizirali svoju praksu u proizvodnji i politici. Ta je teorija, ubrzo potom, postala poznata pod imenom „operaizam“. Najznačajniji pisci bili su Romano Alquati [Romano Alquati], Serdo Bolonja [Sergio Bologna], Ranijero Pancijeri [Raniero Panzieri], Mario Tronti [Mario Tronti] (Turchetto, 2001). Izraz „tehnički sastav radne snage“ skovali su po ugledu na Marksov koncept „tehničkog sastava kapitala“: „Sastav kapitala treba razumjeti dvojako. Ukoliko se radi o vrijednosti, nju određuje odnos prema kojem se kapital dijeli na konstantni kapital ili vrijednost sredstava za proizvodnju i varijabilni kapital ili vrijednost radne snage [...]. Ukoliko pak govorimo o

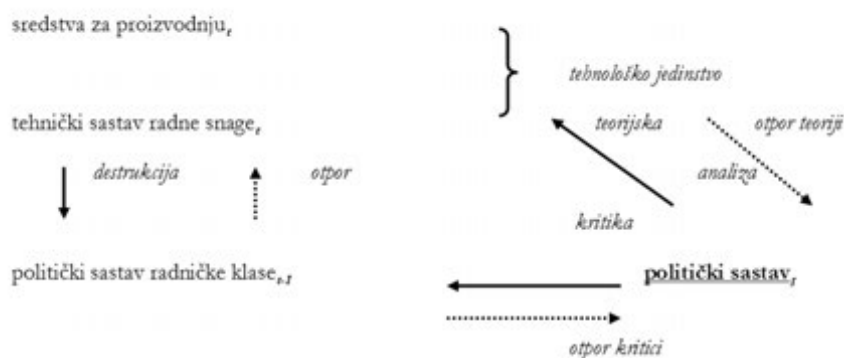
nad radnicom i radnikom i najvažniji je rezultat klasne borbe kapitalističke klase, jer predstavlja uslov kako za kapitalističku proizvodnju, tako i za reprodukciju kapital-odnosa. Zbog toga tehnički sastav radne snage određuje također i tržišno ponašanje radnica i radnika pošto je, tako rekuć, pečat kojega potražnja za radnom snagom i njena upotreba utiskuju njenim nositeljicama i nosiocima.

Kapital, dakle, određuje radnicu i radnika kao istorijski konkretno oblikovanu radnu snagu. Tim odnosima se radnice i radnici mogu oduprijeti, ukoliko se formiraju u klasu. Ali, kao klasa se mogu konstituirati samo ukoliko prevaziđu karakterističnu podjelu društva na razne „relativno autonomne sfere“ i ukoliko prevladaju cijepanje društva na ekonomsku sferu, pravno-političku konstrukciju (državu), ideološku sferu (kulturu); i ukoliko unutar ekonomske sfere pregaze graničnu liniju između sfere cirkulacije, u kojoj slobodni i jednakopravni mijenjači mijenjaju robe u ekvivalentnoj razmjeni, i sfere proizvodnje, unutar koje se dešava proces proizvodnje viška vrijednosti. Radništvo se konstituiru u klasu transversalno u odnosu na rascijepljenost društva na razne „sfere“, i poprečno u odnosu na podjelu koja je, ne samo istorijski proizvod prevazilaženja kapitalističkog načina proizvodnje, nego i uslov za njegovu reprodukciju. *Politički sastav radničkeklase* zbog toga nužno lomi okvire „relativno autonomne sfere“ buržoaske politike: *politizira* ekonomske odnose i „*ekonomizira*“ političke procese; *politizira* kulturu i raskrinkava ideološke elemente u ekonomiji (Breznik, 2009). Politički sastav radničke klase zadire u sistem buržoaskog prava baš na tački na kojoj buržoasko pravo apstrahira od proizvodnih odnosa, kako bi moglo osigurati njihovo obavljanje/djelovanje (Althusser, 1995: 200–203). Politički sastav radničke klase, dakle, već po svojoj strukturi ukida ili makar podriva specifične istorijske determinizme opće strukture društvene formacije u kojoj preovladava kapitalistički način proizvodnje.

Radništvo organizira politički sastav klase u konkretnoj istorijskoj situaciji, koju određuje njegova podređenost kapitalu. To znači da konkretnu situaciju, u kojoj se radništvo organizira u klasu, nadodređuje tehnički sastav radne snage kao jedan od materijalnih učinaka vladavine kapitala. Kada se političkom sastavu radničke klase posreći, te ona uspije polomiti deterministički pritisak situacije koju nadodređuje tehnički sastav radne snage, i kada otpočne dalje podrivati specifične istorijske determinizme opće društvene strukture, tada se politički

materiji/građi i o tome kako ova obavlja funkciju u procesu proizvodnje, svaki se kapital dijeli na sredstva za proizvodnju i živu radnu snagu; taj sastav određuje odnos između mnoštva upotrebljenih sredstava za proizvodnju, na jednoj strani, i količine rada koja je potrebna za njihovu upotrebu, na drugoj. Prvi sastav nazivam *vrijednosnim sastavom*, a drugi *tehničkim sastavom* kapitala. Između jedne i druge postoji tijesna uzajamna veza. Da bih tu vezu izrazio, nazivam vrijednosni sastav kapitala, u mjeri u kojoj ju određuje njen tehnički sastav i u mjeri u kojoj ova odražava promjene u tehničkom sastavu, *organskim sastavom kapitala*.“ (Marx, 1961: 691./srp.: cca 541)

sastav pretvara u *klasni sastav radničke klase*²⁶. Radništvo klasnom borbom podriiva proizvodne odnos unutar kojeg je podređeno kapitalu. Kapital može odgovoriti samo tako što će promijeniti kapitalistički proizvodni odnos, ili – kako to kaže vladajuća buržoaska ideologija – tako što će dalje razvijati tehnološke i organizacijske osobnosti proizvodnje. Kapital, skupa sa tehnološkim i organizacijskim preobrazbama, mijenja također i tehnički sastav radne snage. Sa svakim novim *tehničkim sastavom radne snage* kapitalistička klasa istorijski odgovara na već dostignuti, to će reći na prethodni sastav radničke klase. Strukturno je, dakle, radništvo uvijek u prednosti – ako mu se samo posreći da se organizira u klasu²⁷. Elementarnu strukturu klasne borbe u kapitalizmu možemo shematski prikazati na sljedeći način (Močnik, 2009: 397–398):

Shema 1

Nesimetričnost između borbe kapitalističke klase i borbe radničke klase prikazali smo *razmakom* između tehnološkog jedinstva sredstava za proizvodnju i radne snage u trenutku *t*

²⁶ Moramo biti oprezni sa retroaktivnom logikom u borbama podređenih klasa: političke borbe radničkih masa zaista su samo ideološki i iluzorni „izraz“ klasnih borbi. Ali, u isto vrijeme tek taj „izraz“ retroaktivno uspostavlja ono za šta bi trebalo da bude „izraz“: stvarnu društvenu i istorijsku poziciju radničke klase. Radničke borbe zaista se ne mogu ograničavati na sferu građanske politike, i oni su u velikoj mjeri ilegalni ili tek samo polulegalni. Ali i pored toga to su političke borbe i zato se odvijaju u situaciji koju nadodređuje buržoaska pravno-politička konstrukcija: „sve borbe unutar države, borbe između demokratije, aristokratije i monarhije, borba za pravo glasa, itd. itd., nisu ništa drugo nego iluzorni oblici [...] unutar kojih se bore istinske borbe različitih klasa međusobno“ (Marx in Engels, 1979, 39). Tek onda kada političke borbe probiju buržoasku pravno-političku barijeru apstraktne „slobode i jednakosti“ i načnu cjelokupnu kapitalističku strukturaciju, radnička će se klasa istinski početi „sastavljati“ u klasu. S vremena na vrijeme radnici pobjede, ali je to samo privremeno. Pravi rezultat njihovih borbi nije neposredni uspjeh nego sve šire udruživanje radnika [...] Treba samo povezanosti kako bi se mnoštvo lokalnih borbi sa svuda istim značajem centraliziralo u nacionalnu, klasnu borbu. Svaka je klasna borba, opet, politička borba.“ (Marx i Engels, 1979, 599)

²⁷ Prema operaističkoj teoriji, svakom stepenu razvoja kapitalizma odgovara poseban istorijski klasni sastav čiji je nosilac uvijek neka određena grupa radništva. 1848–1871: hegemonna grupa bili su urbanizirani masovni radnici na začecima krupne industrije; 1871–1917: nosioci klasnog sastava profesionalni su radnici preciznih industrija; 1917–1968: masovni radnici fordističke industrije; od 1968. pa nadalje hegemonom „figurom“ proletarijata postaje „društveni radnik“.

(to tehnološko jedinstvo odgovor je kapitalističke klase na politički sastav radničke klase u *prethodnom* trenutku $t-1$) i novog političkog sastava radničke klase u trenutku t , koji destabilizira strukturu gospodarenja i iskorištavanja. „Elementarna struktura“, dakle, u stvari nije nikakva „struktura“, pošto ju slama unutarnje proturječje, klasna borba. Njeni dijelovi nisu homogeni i vremenski je izmještena u odnosu na samu sebe. Istorijsko vrijeme klasne borbe radničke klase drugačije je od vremena klasne borbe kapitalističke klase.

Tehnički sastav radne snage i kompromis između radnika i kapitala

Operaistička postavka radikalno je prekomponirala teorijsku problematiku, a time je također onemogućila da se uhvatimo u zamku redukcionizma i u zamku eklekticizma. Operaisti su izradili niz novih povezanih koncepata i time onemogućili: 1. da se podređenost rada kapitalu reducira na pravnu činjenicu – na prodaju radne snage na tržištu „rada“; 2. ili da se ona reducira na ekonomski proces – od prodaje pa nadalje, radna snaga djeluje još samo kao egzistencijalni oblik kapitala; 3. ili da se reducira na proces upravljanja: tvornica je organizirana poput vojske, a radnice i radnici moraju se pokoravati ukazima menadžmenta; 4. ili, pak, da ju reduciraju na nasilje strojeva nad ljudima, na teror „mrtvoga rada“ otjelovljenog u strojevima, nad „živim radom“ kojega obavljaju radnice i radnici. Operaisti su, isto tako, oslobodili teoriju mogućeg eklektičkog postupka u stilu nestrukturiranog navođenja: potčinjavanje rada kapitalu nije samo pravna činjenica, ono je također i ekonomski proces, ali i nasilje strojeva nad ljudima, a također i nasilje ljudi nad ljudima... Koncept tehničkog sastava radne snage govori upravo to da „tehničko gledište“ procesa rada nije jednostavno tehničko gledište, nego je to postupak u klasnoj borbi kapitalističke klase; taj koncept govori da nema „organizacije rada“ koja bi proizlazila iz nekakve pretpostavljene neutralne „tehničke racionalnosti“, nego da su tehnička i racionalna organizacija rada postignuća klasne borbe kapitalističke klase – upravo ona postignuća na kojima se kapitalistička klasa suočava sa otporom radnica i radnika i sa tim otporom mora računati²⁸.

²⁸ Kod uvođenja pokretne trake moguće je vidjeti na koji su način tehničke značajke procesa rada povezane sa klasnom borbom. Iz Fordovih tvornica istjerali su sindikate 1914. godine (a ponovo su ih pod pritiskom države dopustili tek 1941. godine); pokretnu traku sistemski su počeli uvoditi između 1908. i 1915. godine. Uvođenjem pokretne trake nisu samo povećali produktivnost rada, već su isto tako i disciplinirali radnike. Moguće je reći čak i to da je pokretna traka povećala produktivnost rada time što je disciplinirala radnike. Pokretna traka omogućila je da se zapošljavaju značajno manje kvalificirani radnici koji nisu imali potrebe za međusobnom komunikacijom. U brojnim tvornicama razgovor je bio izričito zabranjen, a u većini zbog buke ionako nije bio moguć. Pokretna traka je tvorničarima omogućila da umjesto organiziranih, profesionalno obrazovanih radnika zaposle nisko kvalificirane ili nekvalificirane ljude koji su se u SAD doseljavali sa kriznih područja evropskih provincija koji, uslijed jezičkih barijera, i nisu mogli jedni sa drugima govoriti.

U svakom slučaju, operaisti su, kao i Marks, mislili da već sama potčinjenost radne snage kapitalu (koja je, po njima, uvedena posredstvom tehničkog sastava radne snage) omogućava proces proizvodnje. Na taj način su despotizam tvornice u Marksovo vrijeme, kao i fordizam u vrijeme operaista, možda odavali izgled da su tehničko nasilje strojeva i organizacijsko nasilje menadžmenta (kao dva postignuća podređenosti rada kapitalu) u stanju sami organizirati pojedinačne radnice i radnike u radni kolektiv. Ipak, sami strojevi i uputstva menadžmenta ne mogu održati konkretni proces rada sa svim slučajnostima koje se nužno događaju iz dana u dan, i iz trenutka u trenutak²⁹.

Do podređivanja rada kapitalu, naime, ne može doći ukoliko se radnice i radnici sa njim ne pomire. Proces rada ne može se odvijati ukoliko radnice i radnici ne sudjeluju jedni sa drugima, što znači da nema procesa rada bez radnog kolektiva. Proizvodna kooperacija nije samo proces koji bi se mogao odvijati između čovjeka i stroja, nego se on odvija između osoba, to je društveni proces kojeg, kako kaže Kutro [Coutrot],³⁰ goni „simbolička racionalnost“. Proces proizvodnje mora, dakle, uvijek biti i *ideološki posredovan*.

Zastupnici kapitala, naravno, nastoje da obezbijede ideološku posredovanost koja omogućava proizvodnu kooperaciju. Menadžment propisuje pravila i sankcije, radne postupke i modele za učenje. Sa druge strane, radnice i radnici isto tako razvijaju niz sopstvenih ideološki posredovanih društvenih veza čija namjena nije nužno (ili po samoj prirodi) da pospješuje proces rada. Upravo suprotno, radnice i radnici gaje međusobnu solidarnost, pomažu jedni drugima da bi preživjeli u toku procesa rada. Razvijaju tehnike izbjegavanja rada, smanjivanja intenziteta rada, onemogućavanja nadzora itd., i pri tome uspostavljaju zajednicu ljudi koji rade skupa i čine radni kolektiv. Iako radni kolektiv nastaje sam od sebe, kao neka vrsta radničke samoodbrane od štetnih posljedica rada, on je nužna i nenadoknadiva podloga procesa rada kao procesa proizvodnje viška vrijednosti. Ideološko vezivo koje je nametnuto odozgo („*nadzorna regulacija*“), i čija je jedina i izričita namjena poboljšavanje akumulacije kapitala, i ideološko vezivo koje samostalno tkaju radnice i radnici („*autonoma regulacija*“) kako bi se odbranili od najštetnijih i ekstremnih posljedica podređenosti kapitalu,

²⁹ „[Tehničkom] postupku i propisanoj organizaciji rada radnici moraju dodati upravo rad kako bi se uopće mogli suočiti sa svim onim što nije unaprijed osigurano i što se mnogo kad i ne može unaprijed odrediti ni na ravni ideje.“ (Dejours, 1998: 74.)

³⁰ Coutrot, 2002: 61–77. Kutro, inače, stavlja „simboličku racionalnost“ nasuprot „instrumentalne racionalnosti“: razlikuje, dakle, „tehničku“ dimenziju procesa rada od njegove društvene, a to će reći, ideološke dimenzije. Kutroova konceptualizacija zato je teorijska regresija u odnosu na operaizam. Kako se jasno vidi iz naših prethodnih izvođenja, sam tip instrumentalne ili tehnološke racionalnosti učinak je klasne borbe; instrumentalna ili tehnološka racionalnost uvijek je istorijska i ne može ni nastati ni djelovati ukoliko u njoj ne djeluje imanentna ideološka dimenzija.

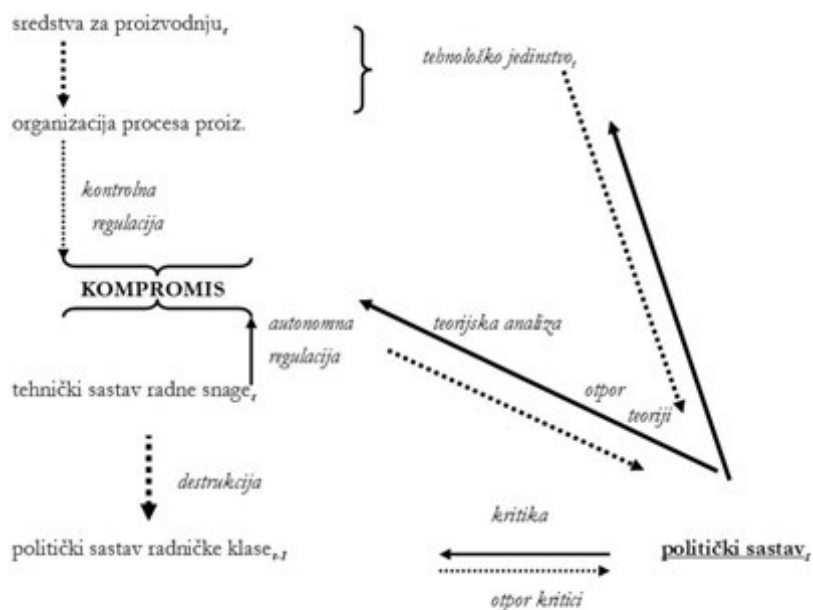
zajedno čine društvenu podlogu na kojoj se proces rada uopće i odvija. U tom odnosu dviju ideologija, koje se ne definiraju neposredno jedna u odnosu spram druge, nego obje nastaju iz neposrednog (imaginarnog) odnosa spram procesa rada – procesa koji bez nužne artikulacije uopće nije ni moguć – u odnosu između tih dviju ideologija, dakle, možemo vidjeti temeljni oblik klasne borbe kakav se odvija u proizvodnji. Samo ako do artikulacije između tih dviju ideologija dođe *pod dominantom ideologije kapitala* – uz prevlast nadzorne (menadžerske) regulacije nad autonomnom radničkom regulacijom – proces proizvodnje kao proces proizvodnje viška vrijednosti uopće i može teći i nastavljati se³¹.

Posebnost odnosa između kapitalističke nadzorne i radničke autonomne regulacije je u tome što nadzorna, menadžerska regulacija ne može djelovati bez autonomne radničke regulacije. Između propisa i stvarnog stanja uvijek je diskontinuitet koji moraju popuniti stvarni ljudi koji se ponašaju u skladu sa propisima ili ove izbjegavaju. Posljedica ovoga je to da kapitalistička nadzorna regulacija može biti uspješna samo ukoliko se artikulira sa autonomnom radničkom regulacijom – i to da se artikulira tako da ovu prevlada. Drugim riječima, stvarni kapitalistički proces proizvodnje nužno je utemeljen na „klasnom kompromisu“ pod dominacijom kapitala. Kapital je u samom procesu proizvodnje prisiljen da nastoji postići klasni kompromis, jer drugačije ne može obezbijediti vlastitu reprodukciju. „Klasni kompromis“ bez kojega kapitalistička proizvodnja ne bi bila moguća, artikulira dvije ideologije: nadzornu ideologiju kojom zastupnici kapitala uređuju proces proizvodnje – i autonomnu radničku ideologiju koja radnicama i radnicima omogućava da izdrže i podnesu iskorištavanje, da proizvode pod komandom kapitala. „Klasni kompromis“ koji omogućava kapitalističku proizvodnju, artikulira vladajuću ideologiju i ideologiju potčinjenih na takav način da reproducira proizvodni odnos potčinjenosti i iskorištavanja.

Politički sastav radničke klase mora skršiti upravo taj klasni kompromis, a to znači, artikulaciju između menadžerske nadzorne regulacije (posebnu „regiju“ ili postignuće vladajuće ideologije) i spontanih oblika društvenosti radnica i radnika u procesu proizvodnje. S druge strane, kapital se bori protiv političkog sastava radničke klase na taj način što uspostavlja i obnavlja klasni kompromis pod svojom dominacijom.

Shemu elementarne strukture klasne borbe moramo, dakle, upotpuniti na sljedeći način:

³¹ Altiserova teza (Althusser, 2000) prema kojoj vladajuća ideologija ujedinjuje ideološke aparate, dobija ovdje neočekivano dramatično značenje: vladajuća ideologija (nadzorna regulacija) obezbjeđuje vladavinu kapitala nad radom samo dotle dok joj uspijeva ujediniti klasno suprotstavljene ideologije, radničke i kapitalističke ideologije i njihove materijalne egzistencije u konkretnim praksama individua. „Ujediniti“ ovdje znači: podvesti pod svoju dominaciju.

Shema 2

Društveni kompromis i politički sastav radničke klase

Kapitalistička klasa, dakle, nastoji da u procesu rada postigne kompromis sa radnicima i radnicima, a sve na podlozi ideologije koja bi ove zadržala u podređenom položaju i onemogućila im da se okupe u radničku klasu. Na drugoj strani, radništvo može uspješno organizirati otpor samo ako se emancipira od te vrste ideologije. Suština tog kompromisa je, naravno, da obezbijedi podređivanje i saradnju na radnom mjestu: tamo gdje se proizvodi višak vrijednosti. Ali, ideološki mehanizam koji proizvodi taj kompromis ne može se ograničavati samo na radno mjesto i na odnose u samo jednoj proizvodnoj jedinici³².

Istorijski slučajevi društvenog kompromisa potvrđuju tu tezu. Klasičan slučaj bila je država blagostanja u središtu kapitalističkog sistema poslije kraja Drugog svjetskog rata pa do sredine sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća³³. Taj se kompromis temeljio, kako kažu historičari, na „integraciji radničke klase u potrošački sistem“ (Beaud, 2000: 250 i *passim*).

³² Uzroka za tako što je nekoliko. Najmanje što taj mehanizam mora postići je to da u isto vrijeme obezbjeđuje da radnica i radnik djeluju kao ponudnici radne snage na tržištu radne snage – i kao proizvođači viška vrijednosti u procesu proizvodnje. Ideološki mehanizam mora, dakle, na specifičan ideološki način (na način „imaginarnog odnosa pojedinaca u odnosu spram njihovih realnih egzistencijalnih uslova“, vidi: Althusser, 2000: 66) povezati sferu proizvodnje i sferu cirkulacije. Sljedeći uzrok proizlazi iz same ideološke prirode mehanizma: ako bi da „interpelira individue u subjekte“ (Althusser, 2000: 72), mora kombinirati bar dva diskursa kako bi mogla uzrokovati učinak subjekta (Močnik, 2011).

³³ Drugu vrstu kompromisa postigle su državne birokratije u historijskim socijalizmima. Posebno zanimljiv je jugoslavenski samoupravni socijalizam sa permanentnom subverzijom kompromisa i njegovom istovremenom reprodukcijom u procesima radničkog samoupravljanja.

Ali, ako pogledamo taj kompromis sa stajališta radničkih klasa, decenije države blagostanja su vrijeme uspješnog sastava radničke klase, uspješnih radničkih borbi i velikih postignuća na području najamnine, javnih usluga, penzija... Radnička klasa je te uspjehe postigla tako što se *dezintegrirala* iz ekonomskog sistema kapitala, s tim što je *politizirala* ekonomske odnose: tako je radništvo velike oblasti društvenih usluga istriglo iz kapitalističke ekonomije³⁴ i došlo do javnog školstva, javnog zdravstva, javnog penzionog sistema. Na području robne razmjene postignuto je to da se egzistencijalni minimum neprestano povećavao, da se upravljao prema rastu produktivnosti rada; radništvo je postiglo društveni konsenzus po kome rad proizvodi bogatstvo i po kome radničke klase imaju pravo na rezultate svoga rada. To je, u kapitalističkom sistemu, bio veličanstven politički pomak³⁵. Kada se sredinom sedamdesetih počela smanjivati rentabilnost kapitala, kapitalistička klasa prešla je u kontranapad koji su tada nazivali neokonzervativizmom, a sada ga zovemo neoliberalizmom. Neoliberalizam je raskinuo klasni kompromis³⁶ i sada radničku klasu više ne „integrira“ posredstvom sistema potrošnje, nego radnice i radnike, čak i u procesu rada, atomizira u usamljene individue – u usamljene podmete, ideološki oblikovane po uzoru na pravnu osobu, pošto su radnici i radnice na tržištu radne snage. Ako je nekadašnji radnik u fordističkoj industriji bio konzument, potrošač, pa čak i dok je radio u procesu proizvodnje, sada su radnici i radnice, istovremeno dok su u procesu proizvodnje, još uvijek na tržištu radne snage. U tome je strukturni učinak prekarnih radnih odnosa: logiku cirkulacije prenose u sferu proizvodnje.

Ako se radništvo okupljalo u klasu na taj način što je podrivalo podjelu rada na „relativno autonomne sfere“, politiziralo ekonomiju, ekonomiziralo politiku i politiziralo-ekonomiziralo kulturu³⁷ – kapitalistička klasa svoju klasnu borbu sprovodi tako što, upravo

³⁴ Društvene borbe istrigle su te društvene djelatnosti kapitalističkom načinu proizvodnje „[kod 'netržišnih' djelatnosti kakve su školstvo, zdravstvo, upotreba infrastrukture] izraz 'tržište' zavodi. Preciznije bi bilo reći 'nekapitalističke' djelatnosti, jer tu se ne radi samo o pristupu dobrima i uslugama, već ujedno i o mehanizmima po kojima se odlučuje o proizvodnji i investicijama a koji se ne zasnivaju na maksimizaciji profita.“ (Duménil i Levy, 2008: 62)

³⁵ U suprotnosti sa kapitalističkim državama, u kojima se rast najamnina upravljao prema porastu produktivnosti (što je bio napredak ka sve „pravednijoj“ podjeli vrijednosti između rada i kapitala), u socijalističkim državama, posebno u Jugoslaviji, „nagrađivanje rada“ bilo je, zapravo, regresivno: ono je, naime, uvelo elemente robnih odnosa u inače podruštljenu proizvodnju. To je bilo povezano sa uvođenjem „socijalističke tržišne privrede“.

³⁶ Kutro inače misli da neoliberalizam uopće ne omogućava klasni kompromis (Coutrot, 2002).

³⁷ U socijalnoj državi, glavno dostignuće radničkih klasa je to što su značajna društvena područja i značajne društvene procese spasili od kapitalističke akumulacije: u tome je značaj javnog školstva, javnog zdravstva, javnih penzionih sistema.

suprotno, čuva i obnavlja rascijepljenost društva na različite društvene „sfere“. Ako je kapitalistička klasa u fordizmu postigla klasni kompromis tako što je radnice i radnike podvrgla ideološkoj hegemoniji konzumerizma, potrošaštva, i ako u neoliberalizmu onemogućava klasni sastav radničke klase tako što u proizvodnju uvodi hegemoniju tržišne, tj. cirkulacijske logike – onda klasna borba kapitalističke klase uvijek nadodređuje proizvodnu sferu nekom drugom ekonomskom sferom. Želimo li biti precizni, kapitalistička klasa u oba slučaju sprovodi svoju vladavinu tako što proizvodnju nadodređuje cirkulacijom: u rastućem ciklusu to čini učešćem radništva na tržištu roba i usluga, a u padajućem, pak, „učešćem“ radništva na tržištu radne snage.

Klasna borba kapitalističke klase, na taj način *integrira radnice i radnike, kao individue, u relativnu autonomiju ekonomske društvene sfere*. Ekonomska sfera je zamka u koju kapitalizam hvata individue kako bi ih mogao iskoristiti kao radnu snagu. Na tom nivou nema razlike između kapitalističke socijalne države društvenog kompromisa i neoliberalnog klasnog nasilja. I u jednom i u drugom slučaju radnica i radnik integriraju se kao individue tako što ih *u sferu cirkulacije ideološki interpelira robni fetišizam*³⁸, *a sferu proizvodnje doživljavaju kao tehničku*³⁹ *djelatnost*. Razlika je samo u tome što u kapitalističkoj državi blagostanja robni fetišizam usmjerava radnicu i radnika na tržište dobara, a u neoliberalnom kapitalizmu ih zadržava na tržištu radne snage.

Pristanak individua na iskorištavanje je, dakle, (ideološki) učinak njihove istodobne integracije u proizvodni i u cirkulacijski proces. Ali, procesi djeluju prema logikama koje su jedna drugoj suprotstavljene. U proizvodnji individue sarađuju, dok se u cirkulaciji jedni protiv drugih takmiče; u proizvodnji se individue povezuju u kolektive, a u cirkulaciji djeluju kao sebični atomizirani pojedinci i pojedinke; proizvodnja je proces podređivanja i nejednakosti, a akumulacija svijet jednakosti i slobode⁴⁰.

³⁸ Za koncept robnog fetišizma koji upotrebljavamo u ovom tekstu vidi napomenu br. 17.

³⁹ „[...] tehničko delanje njegov izvršilac doživljava kao delanje koje se odnosi na područje mehaničkog, fizičkog ili fizičko-hemijskog, i [...] isto tako svoj umor [doživljava kao da je] te vrste“ – izvršilac je slijep za društvenu prirodu tehničkog delanja.

⁴⁰ „Sfera cirkulacije ili razmjene robe [...] zapravo je bila pravi zemaljski raj urođenih ljudskih prava. U njoj vladaju samo sloboda, jednakost, vlasništvo i Bentam. [...] Kada napuštamo to područje jednostavne cirkulacije ili razmjene robe, sa kojeg *freetrader vulgaris* crpi svoje nazore, svoje pojmove i svoje mjerilo za prosuđivanje društva kapitala i najamnog rada, čini nam se da se fiziognomija naših *dramatis personae* već uvelike promijenila. Bivši vlasnik novca (na)stupa dalje kao kapitalista, vlasnik radne snage korača za njim kao njegov radnik; prvi se značajno smješka i sija od preduzetnosti, drugi plašljivo oklijeva kao onaj koji iznosi sopstvenu kožu na tržište i ne može očekivati ništa drugo nego to da će mu istu – *skrojiti*.“ (Marx, 1961: 199–200) – Marksov „*freetrade vulgaris*“ domaćin je ideologije (za pojam „domaćina, idealnog adresata ideologije“ vidi: Močnik, 2009: 204 i dalje) koji omogućava reprodukciju odnosa potčinjenosti i iskorištavanja: podređivanje individua i njihov pristanak ovisni su upravo o tome da li će ih ta ideologija uspješno interpelirati. Reprodukcijski kapitalističkog proizvodnog odnosa moguća je samo dok i radnice i radnici misle poput „*freetrade vulgarisa*“ –

Individua se može „interpelirati u obje sfere istovremeno“; u ime cirkulacijske slobode i jednakosti može pristati na proizvodno podređivanje i iskorištavanje ukoliko ideologija u kojoj je interpelirana isfabrikuje ideološku homogenost tih sfera sa inače suprotstavljenim logikama. Uslov „integracije“, tj. podređivanja i eksploatacije, jeste „imaginarni odnos prema realnim egzistencijalnim uslovima“ (Althusser, 2000) koji briše heterogenosti proizvodnje i cirkulacije. Tu homogenizaciju obezbjeđuje pravna ideologija koja djeluje u sferi cirkulacije, a učinke polučuje u sferi proizvodnje. Individuum sklapa ugovor o radu u sferi cirkulacije, a njegove učinke trpi u sferi proizvodnje. Pravna ideologija je tako utisak, pečat cirkulacije na proizvodnji – i koprena koja zastire istinskost proizvodnih odnosa tako što ih „imaginarno“ preoblikuje prema kalupu odnosa u cirkulaciji⁴¹.

Dokle god se borbe vrte oko pravnog uređenja „radnih odnosa“, kapitalistički proizvodni odnos ostaje netaknut. Kapitalizam se reproducira posredstvom tih borbi – pa ipak, te borbe istovremeno određuju i *kakav* će biti kapitalizam koji se posredstvom njih reproducira. Dok je u tim borbama prednost imalo radništvo, „radna prava“ su se širila, a društvene usluge bile osigurane od podređivanja kapitalu, pa je takav kapitalizam bio socijalni kapitalizam.

U savremeno doba, kapitalistička klasa napada upravo ovu tačku:

Kod ugovora o radu inspektori su [2007. godine] najčešće utvrđivali da su zaposleni radili na temelju ugovora civilnog prava, iako bi poslodavac sa njima morao sklopiti ugovor o zaposlenju. Prema izvještajima inspektora, sklapanje ugovora civilnog prava prisutno je u gotovo svim djelatnostima, a ponekada takav radni odnos postaje gotovo preovladavajući. Istovremeno raste i broj slučajeva kada poslodavci od zaposlenih zahtijevaju da se registruju kao samostalni preduzetnici, iako ti „preduzetnici“ i dalje rade poslove koji sadrže sve elemente radnog odnosa⁴².⁴²

Dovitljivim pravnim uredbama savremena kapitalistička klasa u *okviru temeljnog kapitalističkog odnosa proizvodnje* diverzificira položaj radničke klase u procesu proizvodnje. Tehnički sastav radne snage može ostati jednak, a radnice i radnici mogu obavljati čak i iste

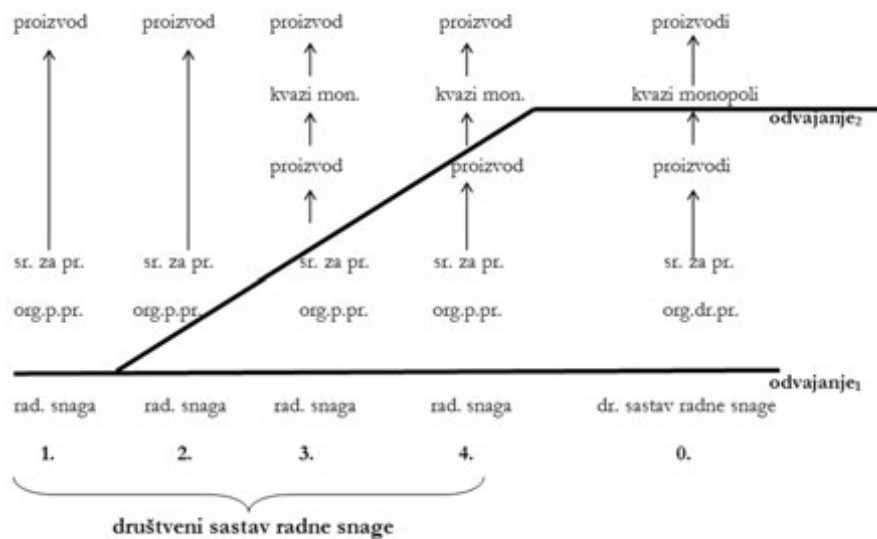
ili, još preciznije: samo dok se ponašaju kao da tako i misle.

⁴¹ O djelovanju prava u kapitalističkom načinu proizvodnje, Althusser kaže sljedeće: „[...] konkretni *predmet* prava su kapitalistički proizvodni odnosi, upravo u onoj mjeri u kojoj pravo od njih apstrahira [...], a apstrakcija je, baš kao i negacija, uvijek *određena* apstrakcija. Građansko pravo ne apstrahira bilo šta, već određeni, konkretni predmet čije djelovanje 'mora' uređivati, čije funkcioniranje uređuje – naime, *kapitalističke proizvodne odnose*“ (Althusser, 1995: 200)

⁴² Dernovšek, 2008b.

poslove, ali se njihov pravni položaj razlikuje. Time se, također, otežava i političko sastavljanje radnica i radnika u klasu. Tehnički sastav radne snage u savremenom kapitalizmu nije više glavni mehanizam podređivanja radnica i radnika kapitalističkom proizvodnom odnosu – kasnije klasna borba kapitalističke klase uvodi mehanizam koji djeluje u cijelom društvu i korjenito preobražava društvene odnose u cijelosti: taj novi sveobuhvatni mehanizam možemo nazvati *društveni sastav radne snage*. Društveni sastav radne snage u savremenom je kapitalizmu ona temeljna društvena podjela, *Gliederung*, koja je sada u „razvijenim društvima“ jedan od glavnih izvora produktivnosti kapitala i, istovremeno, glavni mehanizam podređivanja društva kapitalističkom načinu proizvodnje. Savremeni položaj možemo shematski prikazati ovako⁴³:

⁴³ Zbog preglednosti smo u shemi prikazali pojedinačne proizvodne procese kao da su homogeni po svojoj unutrašnjosti, tj. kao da je kapitalistički odnos u svakom pojedinačnom proizvodnom procesu za sve radnice i radnike pravno jednako uređen. To svakako nije tako: radnice i radnici mogu raditi na istim radnim mjestima, ali pod različitim pravnim režimima. Npr.: radnice i radnici migranti imaju potpuno drugačiji status od državljanke i državljanina; između samih državljanke i državljanina na istom radnom mjestu mogu starije radnice i radnici uživati radni odnos na neodređeno vrijeme, sa svim radnim pravima, dok su njihovi mlađi drugovi i drugarice u prekarnom radnom odnosu bez ikakvih prava. „Iako je u ukupnom broju zaposlenih u Sloveniji u posljednjem kvartalu 2007. godine samo 15% zaposlenih na određeno vrijeme, među objavljenim slobodnim radnim mjestima 2007. godine bilo je 77% ponuda za zaposlenje na određeno vrijeme.“ (Dernovšek, 2008a) U istom članku pisac upozorava i na uvođenje tržišnih odnosa u već sklopljen proces proizvodnje. Radnik u tom odnosu nastupa kao „samostalni preduzetnik“ koji je u podizvođačkom odnosu: „Dok zakon o radnim odnosima (ZRO [ZDR]) već uključuje i uređuje većinu tzv. prekarnih oblika zaposlenja [...] u najlošijem položaju su radnici koji obavljaju poslove na temelju podizvođačkih ugovora. U Sloveniji je, naime, status radnika priznat samo onima koji rade na osnovu ugovora o radu u skladu sa ZRO. Svaki drugi ugovor ili nalog isključuju prava koji proističu iz radnog odnosa čak i ako radnik obavlja potpuno isti posao, pod istim uslovima i na isti način kao redovno zaposleni radnik. Takav radnik, dakle, nema prava na plaćanje prekovremenog rada, toplog obroka, prijevoza, odmora, praznika, dodatnog osposobljavanja i obrazovanja, bankovnih zajmova kao ni prava na temelju nezaposlenosti.“ (Dernovšek, 2008a.)

Shema 3

1. Klasična industrija „fordističko“ i kompetitivno tržište radne snage: radna snaga odvojena je od materijalnih i intelektualnih sredstava za rad; organizaciju rada diktira tehnologija i menadžment.
2. Tojotizam: mala i srednja preduzeća: radna snaga odvojena je od sredstava za proizvodnju; ipak, važne nadležnosti u organizaciji procesa proizvodnje preuzima radni kolektiv; solidarnost radnog kolektiva temelji se na „emocionalnom inženjeringu“, na lojalnosti firmi, na „pretkapitalističkim“ mehanizmima kohezije (društvena preduzeća, etnička preduzeća).
3. Podizvođački odnosi, mala i srednja preduzeća – podijeljeni rizik: radna snaga je odvojena od sredstava za proizvodnju; tu konstitutivnu kapitalističku odvojenost “dopunjuje odvojenost” – cjelokupna proizvodna jedinica odvojena je od socijalizacije procesa proizvodnje na tržištu; proizvod, koji je samo poluproizvod, prodaje se samo jednom potražiocu koji nadzire društvene uslove procesa proizvodnje, i inače je kvazimonopolista na tržištu.
4. Podizvođački odnosi, mala, srednja i velika preduzeća – rizik snosi podizvođač, odnosno, sve je isto kao i pod tačkom 3., pri čemu su uslovi još manje povoljni za pojedinačnu proizvodnu jedinicu: radna snaga odvojena je od sredstava za proizvodnju; tu osnovnu odvojenost “upotpunjuje nova odvojenost” – cjelokupna pojedinačna proizvodna jedinica odvojena je od socijalizacije procesa proizvodnje na tržištu, a isto tako i od općih društvenih uslova proizvodnje; proizvod, koji može biti i gotov proizvod, prodaje se samo jednom

potražiocu koji nema nikakve obaveze spram pojedinačne proizvodne jedinice, iako je inače oligopolski agens na svjetskom tržištu.

0. Nova uloga lokalnih nadležnosti (država): uređivanje društvenog sastava radne snage; organizacija društvenih procesa proizvodnje, obezbjeđivanje infrastrukture i drugih uslova za privlačenje kapitalističkih investicija; osiguravanje djelovanja lokalnih tržišta; ovisnost o transnacionalnim kvazimonopolima i oligopolima.

Poopćenje robnog fetišizma u neoliberalnoj ideologiji

Ove nove pravne uredbe kojima kapitalistička klasa podređuje radništvo, legitimira ekonomistička neoliberalna ideologija. Zato što liberalna ekonomija tvrdi da je tržište najbolji koordinator svih društvenih djelatnosti – i da se stoga sve djelatnosti *moraju* tržišno koordinirati (što u ovom slučaju znači podrijediti kapitalu); u toj ideologiji, isto tako ideološki pojam tržišta, djeluje na poseban način i dobija upravo posebno značenje. Poopćavanje tržišta na sva društvena područja nužno uzrokuje to da se ideološki pojam tržišta i sam poopćava, generalizira.

U liberalnoj ideologiji tržište se, kao *opći* mehanizam koordinacije *svih* društvenih djelatnosti strukturira kao *tržište uopće*. Zato liberalni ideolozi tako rado govore o „tržištu“ u jedini. Podrazumijevaju ga kao prostor na kojem se sreću oni koji nude sa onima koji traže i gdje u zajedničkom cjenkanju formiraju cijene po kojima se dobra i usluge onda i razmjenjuju⁴⁴. Kao i svaka konstrukcija koja za samu sebe proglašava kako važi uopće, i za sva područja, i liberalno tržište, također, svojom poopćenošću prikriva svoju pojedinačnost; preciznije, skriva dvije međusobno povezane posebnosti: posebnost robe koja se naziva „radnom snagom“ i prirodu kapitala. Poopćenost liberalnog tržišta ideološka je konstrukcija koja prikriva posebnost obaju polova klasnoga odnosa.

⁴⁴ Najprikladniji primjer za uzor liberalnog shvatanja tržišta je seoski vašar. Samo na seoskim vašarima su, koliko-toliko, osigurani uslovi koji omogućavaju takvu vrstu apstraktnog tržišta „uopće“: potpuna obavještenost kupaca i prodavaca, uzajamna zamjenjivost ponuđenih roba iste vrste, nabavka robe istoga trenutka i posebno to što se trguje samo robama koja se nalazi na tezgama, a ne, recimo, tezgama samim: svi ponuđači imaju jednaku mogućnost nastupanja na vašaru i svi neposredno dolaze u dodir sa kupcima. Ali, zato što na seoskom vašaru isto tako nastupaju i mešetari, opravdano je bojati se da nigdje u stvarnom svijetu nije moguće pronaći model za liberalno shvatanje tržišta. Mešetari nisu ličinke savremenih kapitalista već njihova prijatna parodija. O onome što čine realno postojeći savremeni kapitalisti možemo čitati u dnevnoj štampi: „Austrijsko-slovenački biznismen Valter Volf [Walter Wolf] je [...] rekao [da] je povezo Ivana Črnkoviča, slovenačkog preduzetnika i Wolfganga Ridla [Wolfgang Riedl], predstavnika 'Patrije' za Istočnu Evropu. Volf je, pak, Črnkoviča susreo na benzinskoj pumpi. 'Rekao sam mu: da li si zainteresiran za jedan posao, kao privatnik, sa Ridlom? Ovaj je rekao da. Poznavao je Ridla od ranije. Onda sam rekao Ridlu: Idi tamo pa se dogovorite.' [...] Patrija je preduzeću Ridl uplatila 2,3 miliona eura kao 'proviziju' za program oklopnih vozila u Sloveniji. Ridl je isti taj iznos odmah [...] uplatio V. Volfu na njegov novootvoreni austrijski račun – svrha uplate bila je 'plaćanje usluga savjetovanja' prilikom nabavke teretnjaka slovenačkoj vladi.“ (Dnevnik, 1. septembra 2008)

Ako je tržište radne snage tek poseban slučaj „tržišta uopće“, onda su isto tako i radnice i radnici tek posebni slučajevi „ponuđača uopće“. Oni nude svoju robu, koja (kao i svaka druga roba) prilikom prodaje, prilikom realizacije, donosi dohodak onom koji ju nudi. Do ove tačke došla je nekadašnja kapitalistička ideologija. Savremena neoliberalna ideologija učinila je i korak dalje: ukoliko radna snaga donosi dohodak, onda je ona *izvor budućeg dohotka*, baš kao i ona roba koja *par excellence* predstavlja izvor buduće dobiti (koji nije ništa drugo nego izvor budućeg dohotka) – naime, *kapital*.

Kapital je, prema toj ideologiji, „svaki izvor budućih dohodaka – i, obrnuto, dohodak (sve vrste dohodaka) proizvod je ili prihod od kapitala (raznih oblika kapitala)“⁴⁵. Ono što radnice i radnici nude na tržištu, samim tim, za neoliberalnu ideologiju nije „radna snaga“, nego su to njene sposobnosti, kompetencije, njihovo iskustvo prilikom upotrebe tih sposobnosti; možda čak i domišljatost i inventivnost prilikom njihove upotrebe. Rječju, oni nude *ljudski kapital*⁴⁶. Njihov dohodak, prema toj ideologiji, nije više „najamnina“, nego je *dohodak od kapitala*, a to će reći poseban dohodak od posebnog – ljudskog – kapitala.

Ukoliko radnice i radnici nude kapital od kojega ubiru kapitalističke plodove, tada više i nisu „radnice i radnici“ nego su posebne vrste *preduzetnica* i *preduzetnika*, tj. preduzetnica i preduzetnika koji manipuliraju (svojim) ljudskim kapitalom. Pravni oblik koji odgovara strukturnom statusu radne snage u savremenom neoliberalnom kapitalizmu, status je *samostalnog preduzetnika*⁴⁷.

⁴⁵ Riboud i Hernandez Iglesias, 1997: 228 – Savremena neoliberalna doktrina ljudskog kapitala nije povratak klasicima, već proističe iz revizije klasične teorije koje se među prvima latio Leon Valras [Léon Walras] (1834–1910). Prema klasičnoj ekonomskoj teoriji (Adam Smit, Dejvid Rikardo [Adam Smith, David Ricardo]) robe se na tržištu razmjenjuju srazmjerno količini rada koje je bila potrebna za njihovu proizvodnju. Vrijednost roba na tržištu u klasičnoj teoriji tako je trag proizvodnje u cirkulaciji. Valrasu je pošlo za rukom da proizvodnju samu konceptualizira *kao cirkulaciju*: pored tržišta proizvoda, uveo je i još i tržište proizvodnih usluga – proizvodnih usluga rada (koju nudi radnik), proizvodnih usluga kapitala (koje nudi kapitalista) i proizvodnih usluga zemlje (koje nudi zemljovlasnik). Preduzetnik, za Valrasa centralna figura (koja nije ni kapitalista, ni radnik, a ni zemljovlasnik) kupuje „proizvodne usluge“ na tržištu proizvodnih usluga i njihove proizvode prodaje na tržištu proizvoda. Pitanje ekonomske ravnoteže, za Valrasa, tako je pitanje ravnoteže između dviju ravnoteža: između ravnoteže na tržištu proizvodnih usluga i ravnoteže na tržištu proizvoda. Tek je savremena neoliberalna ekonomija zaista i konačno izbrisala svaki trag proizvodnje i zatvorila ekonomsko učenje u svijet „preobraženih oblika“ cirkulacije: odbačena je heterogenost Valrasovih tržišta (koja je još održavala heterogenost ekonomskih sfera proizvodnje i cirkulacije i heterogenost njihovih logika) i svaki „izvor budućih dohodaka“ shvata kao kapital.

⁴⁶ Bolonjska reforma evropskih univerziteta ovdje je precizna: u isto vrijeme dok proglašava kako želi proces studiranja podrijetiti zahtjevima „tržišta“, cilj samog tog procesa određuje kao sticanje raznih „kompetencija“.

⁴⁷ Savremeni kapitalisti pravnim intervencijama uvode tržišne odnose u već zaključen proces proizvodnje. Posljedica takvog uređenja je to da radnice i radnici nastupaju kao „samostalni preduzetnici“ koji su u podizvođačkom odnosu prema glavnoj firmi (vidi fusnotu br.41).

Zaključak

Na početno pitanje: „šta je tržište radne snage?“, sada možemo odgovoriti: tržišta radne snage su jedan od mehanizama kojima savremeni kapitalizam proizvodi takav društveni sastav radne snage da njime najkorjenitije razbija i atomizira radništvo te mu tako otežava da se politički uspostavi u radničku klasu i da se učinkovito odupre klasnoj borbi kapitalističke klase. Tko god nastupa u ime „tržišta radne snage“ kolaborira u klasnoj borbi kapitalističke klase i bori se protiv onih koji stvaraju bogatstvo.

LITERATURA

- Althusser, Louis (1995): *Sur la reproduction*. Pariz: PUF.
- Althusser, Louis (2000): *Ideologija in ideološki aparati države*. U: *Izbrani spisi*, Ljubljana: Založba / *cf. [vidi srpske prijevode: Althusser, Louis (1978): *Ideologija i ideološki aparati države*. U: *Marskizam u svetu*, br. 7–8; Altiser, Luj (2009): *Ideologija i državni ideološki aparati*. Beograd: Karpos.]
- Amable, Bruno (2008): *Travail et emploi: le rôle des institutions*. U: Askenazy, Philippe (ur.) i Cohen, Daniel (ur.), *27 questions d'économie contemporaine*, 485–501. Pariz: Albin Michel.
- Amin, Samir (2005): *China, market socialism, and U.S. hegemony*. U: *Review*, god. XXVIII, br. 3.
- Armstrong, Philip, Glyn, Andrew, Harrison, John (1991): *Capitalism since 1945*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Arrighi, Giovanni (2009 [1994]): *Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-first Century*. London: Verso.
- Basso, Pietro (2003): *Modern Times, Ancient Hours. Working Lives in Twenty-first Century*. London – New York: Verso.
- Beaud, Michel (2000): *Histoire du capitalisme de 1500 à 2000*. Pariz: Seuil.
- Boyer, Robert (ur.) i Saillard, Yves (ur.) (2002): *Théorie de la régulation. L'état des savoirs*. Pariz: La Découverte.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence*. London: Verso.
- Breznik, Maja (2009a): *Kultura danajskih darov*. Ljubljana: Sophia.
- Breznik, Maja (2009b): *L'oubli épistémologique: les ancrages du savoir dans l'histoire culturelle*. U: Vauday, Patrick, Zupanc, Paula, Močnik, Rastko, Rotar Drago B. (ur.), *Zgodovina pozabe – Histoire de l'oubli*. Koper: Annales.
- Cohen, Daniel (2006): *Trois leçons sur la société post-industrielle*. Pariz: La République des idées in Seuil.
- Coutrot, Thomas (2002): *Critique de l'organisation du travail*. Pariz: La Découverte.
- Dernovšek, Igor (2008a): *Med ponujenimi kar tri četrtine pogodb za določen čas. Slovenski trg dela so preplavile neprostoVOLjne in negotove oblike zaposlitve*. U: *Dnevnik*, 5. mart 2008.
- Dernovšek, Igor (2008b): *Vse več kršitev delovne zakonodaje. Največ kršitev v gradbeništvu, trgovini in gostinstvu, prevladujejo pa kršitve glede sklepanja pogodb o zaposlitvi*. U: *Dnevnik*, 17. jun 2008.
- Dernovšek, Igor (2010): *Pahor razburil sindikaliste*. *Dnevnik* 60 (59): 4.
- Dejours, Christophe (1998): *Souffrance en France. La banalisation de l'injustice sociale*. Pariz: Seuil.
- Duménil, Gérard, Lévy, Dominique (2008): *Des économies „avec marchés“*. Un

- pont de vue marxiste*. U: *L'Économie politique*, god. X, br. 37.
- Frank, André Gunder (1998): *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press.
- Giraud, Pierre-Noël (2006): *Neenakost v svetu*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Goldmann, Lucien (1962): *Dijalektička istraživanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Husson, Michel (2008): *Un pur capitalisme*. Pariz: Page Deux.
- Kramberger, Anton (2007): *Strukturni razlogi težje zaposljivosti mladih v Sloveniji*. U: Kramberger, Anton (ur.) i Pavlin, Samo (ur.), *Zaposljivost v Sloveniji*, 64–102, Ljubljana : Založba FDV.
- Li, Minqi (2008): *The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy*. London: Pluto Press.
- Lukács, Georg (1985): *Zgodovina in razredna zavest. Študije o marksistični dialektiki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. [vidi hrvatski prijevod: Lukács, Georg (1970): *Povijest i klasna svijest: studija o marksističkoj dijalektici*. Zagreb: Naprijed]
- Mamardašvili, Merab K. (s.d.): *Prevraščennye formy. O neobходимosti irracionalnih vyraženiij*. <http://www.philosophy.ru/library/mmk/forms.html>
- Mandeville, Bernard de (1993): *Basen o čebelah ali Zasebne pregrehe, javne koristi: izbor*. U: Problemi, 31, br. 1/2.
- Mauss, Marcel (1996): *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. [vidi srpski prijevod: Mos, Marsel (1998): *Esej o daru. Oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima*. U: *Sociologija i antropologija 2*. Beograd: XX vek.]
- Marx, Karl (1961): *Kapital, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.[vidi srpski prijevod: Marx, Karl (1973): *Kapital I–III*. Beograd: BIGZ/Prosveta]
- Marx, Karl (1973): *Kapital, III*. Ljubljana: Cankarjeva založba. [vidi srpski prijevod: Marx, Karl (1973): *Kapital I–III*. Beograd: BIGZ/Prosveta]
- Marx, Karl (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Marx, Karl i Engels, Friedrich (1979): *Izbrana dela, II*, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mendels, F. (1972): *Proto-industrialization: the first phase of industrialisation*. Journal of Economic History.
- Millet, Damien i Toussaint, Eric (2010): *La crise, quelles crises?*. Brisel, Liež, Ženeva: Aden, CADTM, Cetim.
- Močnik, Rastko (2006): *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2009): *Spisi iz humanistike*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2011): *Teorija ideologije*. Sofija: Kritika i humanizam (v pripravi).
- Negri, Antonio (1984): *Delavci in država. Gospostvo in sabotaza. Marx onkraj Marxa*. Ljubljana: Krt.
- Reddy, W. M. (1984): *The Rise of Market Culture. The Textile Trade and French Society 1750–1900*. Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Riboud, Michelle i Hernandez Iglesias, Feliciano (1977): *La théorie du capital humain: un retour aux classiques*. U: Jean-Jacques Rosa i Florin Aftalion (ur.): *L'Économie retrouvée. Vieilles critiques et nouvelles analyses*. Pariz: Economica.
- Thomson, E. P. (1963): *The making of the English Working Class*, London itn.: Penguin.
- Toussaint, Éric (2004): *La finance contre les peuples. La bourse ou la vie*. Pariz, Ženeva, Liež: Syllepse, CETIM, CADTM.
- Turchetto, Maria (2001): *L'Opéraisme*. U: Jacques Bidet i Eustache Kouvélakis (ur.): *Dictionnaire Marx contemporain*. Pariz: PUF.
- Vercellone, Carlo (ur.) (2002): *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?*, La Dispute, Pariz.

Vercellone, Carlo (ur.) (2006): *Capitalismo cognitivo*, Rim: Manifestolibri. [vidi hrvatski prijevod: Vercellone, Carlo (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura]

Verley, Patrick (2002): *Histoire économique et théorie économique*. U: Boyer, Robert i Yves Saillard (ur.), *Théorie de la régulation, L'état des savoirs*, 521–529 Pariz: La Découverte.

Wallerstein, Immanuel (2001): *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Philadelphia: Temple University Press.

Wallerstein, Immanuel (2006): *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: Založba /*cf. [vidi crnogorski prijevod: Valerštajn, Imanuel (2005): *Uvod u analizu svjetskih sistema*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum]

Prevod sa slovenačkog: Savo Romčević i Zoran Gajić